

Arūnas Astramskas

Istorikas. Panevėžio kraštotoyros muziejus

1779 METŲ KUNIGAIKŠČIO STANISLOVO PONIATOVSKIO PRIVILEGIJA PANEVĖŽIO MIESTIEČIAMS

Per savo daugiau kaip 500 metų istoriją Panevėžys neturėjo galingų globėjų iš žymiai didikų giminių, negausios ir jam skirtos valdovų, savininkų ar valdytojų privilegijos. Todėl 1779 m. kunigaikščio Stanislovo Poniatovskio privilegija Panevėžio miestiečiams yra nors ir velyvas, bet svarbus ir informatyvus miesto istorijos šaltinis. Nors jis jau seniai žinomas istorikams, bet iki šiol nebuvo skelbtas ir yra neprieinamas giliau miesto praeitimi besidomintiems panevėžiečiams.

Privilegija į istorikų akiratį pateko dar tarpukariu, kuomet Panevėžio inteligenčių būreliui buvo kilęs sumanymas parengti miesto istorijos monografiją. Visuomenės veikėjas Juozapas Kazakevičius privilegijos nuorašą išsirūpino iš archyvo ir ji perdavė Panevėžio istorijos šaltinius rinkusiam kunigui J. Vaišnorui, o dublikatą įtraukė į savo daugiatomį rankraštį „Amžiaus kronika“.¹ Vėliau privilegija naudojosi ir ją trumpai aptarė istorikės Ona Maksimaitienė² ir Raimonda Ragauskienė³.

Dokumento kilmė neatsiejamai susijusi su tuomečiu Panevėžio savininku kunigaikščiu Stanislovu Poniatovskiu (1754-1833 m.). Šio

¹ Kazakevičius J. Amžiaus kronika, MAB RS F. 112-4, P. 104-107.

² Maksimaitienė O. Iš Panevėžio praeities. Vilnius, 1992, p. 26; Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija. Panevėžys, 2003, p. 75-76.

³ Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 92.

istorinio asmens gyvenimo ir veiklos kontekste aiškesni tampa privilegijos atsiradimo aplinkybės bei turinys. Kunigaikštis S. Poniatovskis buvo paskutiniojo Abiejų Tautų Respublikos karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio sūnėnas.⁴ S. Poniatovskis augo karaliaus rūmų aplinkoje, visą gyvenimą artimai bendravo su savo dėde karaliumi, buvo laikomas jo įpėdiniu Abiejų Tautų Respublikos soste, dar labai jaunas įtrauktas į diplomatines misijas ir derybas, bendravo su aplinkinių valstybių valdovais, gyveno Vienos ir Sankt Peterburgo dvaruose. Kunigaikštis S. Poniatovskis buvo laikomas vienu turtingiausiu savo meto žmonių, jam priklausė didžiulės žemės valdos, šimtai tūkstančių valstiečių ir dvarai Lenkijoje, Ukrainoje ir Baltarusijoje, rūmai Varšuvoje, Krokuvoje, Vienoje, Romoje. Jis daug keliavo po užsienį, domėjosi to meto ūkio pažanga ir naujoves taikė savo dvaruose, bendradarbiavo spaudoje, buvo aktyvus keleto seimų dalyvis. S. Poniatovskis yra laikomas dideliu muzikos mėgėju, žinovu ir rēmėju, kolekcionavo meno kūrinius, knygas, mineralus. 1797 m., nusivylęs politine veikla ir slegiamas galutinio Abiejų Tautų Respublikos panaikinimo, kunigaikštis pardavė visą nejudamą nuosavybę buvusios respublikos teritorijoje ir apsigyveno Romoje, vėliau Florencijoje, atsidėjo meno kūrinių ko-

M. Baciarelli. Kunigaikštis
Stanislovas Poniatovskis
jaunystėje. Ilustracija iš knygos:
Jerzy Lojek *Książę Stanisław
Poniatowski*, Warszawa, 1979 r.

⁴ Karalius turėjo penkis brolius, bet tik du iš jų – Andrius ir Kazimieras susilaukė vyriškos lyties palikuonių. Andriaus Poniatovskio sūnus kunigaikštis Juozapas Poniatovskis tapo garsiu karvedžiu, vadovavusiu kariuomenei T. Kościuškos sukilime ir Napoleono karoje, žuvo 1813 m. prie Leipcigo.

lekcionavimui, savo kolekcijoje sukaupė vertingų antikos artefaktų, Rafaelio, Ticiano, Rubenso kūrinių.⁵

Kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis žinomas kaip ryžtingas baudžiavinio ūkio priešininkas. Nuo 1777 m. jis savo dvaruose baudžiavą ėmė keisti piniginiu mokesčiu – činču. Ypač plačiai jis tai darė savo ukrainietiškose valdose, kur baudžiavą ir daugumą kitų prievoilių keitė mokesčiu pinigais ar natūra, su valstiečiais buvo sudaromos sutartys dėl jų teisių, žemės bei kitos nuosavybės paveldėjimo, įvedė valstiečių savivaldą. Šią savo patirtį S. Poniatovskis propagavo tarp kitų dvarininkų, skatino ja sekti. Nors panašios idėjos tuo metu nebuvo naujiena, kiti magnatai tai jau buvo išbandę, bet S. Poniatovskio veikla išsiskyrė savo užmoju – apėmė dideles teritorijas ir, kaip rašo pats kunigaikštis, 400 000 valstiečių.⁶

1775 m. visa Šeduvos seniūnija kartu su joje buvusiais Šeduvos ir Panevėžio miesteliais seimo nutarimu buvo perduota karaliaus broliui Kazimierui Poniatowskiui,⁷ o šis 1779 m. seniūniją perdavė sūnui Stanislavui Poniatowskiui.⁸ Tais pačiais metais kunigaikštis keliavo į Gdanską, paskui per Lietuvą į Ukrainą. Savo kelionę baigė prie Judosios jūros. Kelionės metu jis lankėsi savo naujojoje valdoje. Tai, kad Šeduvą jis laikė priimtina reprezentacijos vieta, liudija paties kunigaikščio atsiminimai, kaip jis, 1783 m. lydėdamas per Abiejų Tautų

⁵ Jerzy Lojek Ksiażę Stanisław Poniatowski // Stanisław Poniatowski Pamiętniki synowca Stanisława Augusta – Warszawa, 1979 r., s. 5-44; Poniatowski Stanisław // Polski słownik biograficzny, tom XXVII/1, 1982, s. 481-487.

⁶ Poniatowski S. O ustanowieniu czynu powszechnego // Stanisław Poniatowski Pamiętniki synowca Stanisława Augusta – Warszawa, 1979 r., s. 146-154; Poniatowski Stanisław // Polski słownik biograficzny, tom XXVII/1, 1982, s. 481-487.

⁷ Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1975, p. 260-261; Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija. Panevėžys, 2003, p. 71; Kryževičius V. Lietuvos privilegijuotieji miestai. Vilnius, 1981, p. 134 (jis nurodo, jog seniūnija perduota ne Kazimierui, o Stanislavui Poniatowskiui);

⁸ Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija. Panevėžys, 2003, p. 71; Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 91.

Act Przywileju Krzyżackiego Komisariackiego z dnia 30

382

Roku 1511 o siedem Dniw po dniu 1. Czerwca...
Kęta o czternastu Dniw po dniu 1. Lipca.

Przez Aktualniem Kmitte Głównej obecne Pan Brzulewski
Wojny i Wielki Mistrz Przywilej do Ostatnich Komisarzow
Miastu Komisariackiemu dany do Ust podat w ten Szwecja...
Któż Miasto nowe Drudzkie powieściel równie jak inne Miejsca
na Szwecji Radomskiego nadaniem pewnych Przywilejow.
wszczepieni roszczeniami: iż dy Obywatele Komisariacy okaz
mi jawnie i bez siebie Proby do sprawowania Miejsca w Miejsce
Equtie wiadomosci Głównej i w obyczajach nieotkrocone,
na ojciecas wojewodzie jacy stanowiscy wobec nadanego Miasta Szwecja
wilem obecnia obie Miejsca, których wszelkie sprawy Główne
w Mieście Radomskim skrócić, i transakcje miedzley Miejsca
zastąpić, i przypominać, a tym samem wolnost obecnia obie
Wojfy i dwory Miejskich w Mieście wspanionemu Miastu
Radom, Który Wojf z Miejskiem mamysece wagi sprawy, jacy b.
dyscyplinane kody w zbojęciu lub opadach, o czym nie przycenio:
cię wiadomosciem swady, sygneti lub godlii opadu, a los sprawy wypuszcza
Wagi, i gdańskowiem Dokumentem jaku iub hukumicel zapis.
Zet i noga, Wojf 2. Ustawni do Miejsca wagi Radomskiego dym:
tac iż Dzicy coż ma, zadowolij Carlenuki ustawygodzienia
byc iż rosnadzieniem do Dworu mego appellatur, Przemyski
zawiesi miedzy Miejsca swymi zadaniego przed tymi Miejsz.
Den o Radomscim szynicij wagi, tcc rosnadzieniem Miejsca
szynicem robozieni o mitre postupi do Dworu, grotel i w tym nim
iż jacy nadaniem Przywilejów obecni, stanowij teraz iż Pan
szynic i gwałco żadnych w liniu obecni niebądź, iż nowi
wag: iż wiec Stolica dworska, wyp: odbyd folks jednego ro, Kafel,
laura przystawiać wagi, Powtorec iż do glicia Gwodow Folks,
Kwodow i prawa do Dworu na biegi miedzy, a ta ustawnicze
postupy, iż aktom Miejsko Poligowaniem byt o zby folks
w. Glos podniś odprawi, zo jest Luria do Rownia a dnia do dnia
na oj poziomia actu i hanilais ustawieniem folke Miejsce, a ear
mieszactwo em patrocionem. Tacy folks co klowne, kowadzic

Dwór swiata.

nakazem artilierii y zamieniu do wygralenia siedmiu idonego way.
 na - Czyz z podlegla gremiosa w Wysilku, o-licie Przedniensia
 do Dworu pod Chocimy y Mszaninem tego dnia w rokini
 mptacy, a temiema jwecie y dwu obyczego do Dworu cali po:
 larac nienajz atic do swania soli przymusowem nieogol.
 Proginaeca zas jaco zupetniu ma byc Dworska, jak w tym
 pod L. Poniatowskim, Coll. y Konfiskacjy tonastos. Zaden
 z Mszanem nie pretionego wie tadem Dworskiu zym
 nienia. Ktore zo Emanuela we wseystkim podpisem. Czki
 nyci swiadczyc, aby we wseystkim prosze b'w skutkow
 Boniwickiego zachowane i wypatrujte isty zaledan.
 Dejatosij o Boniwickiem Dnia Przedniesiego Czerwca
 - ipa oto wysokie o redmacturego sledzidzkiego Drukuj-
 zego.. u Tego Przywileju podpis skopia juz wyci-
 tioneu na czernonu. Zatem Herbowany Pieczę-
 taki akt nastaw otk. Boniwickiego, który Przywilej
 po podarzeniu do akt jest w kopyji niew' kliu dwor-
 sany

C. W. Wyrowicz ^{Skrytka}

1810 roku 29 sierpnia 3 U. Tymenski
 Jozefoni Oberleutnancius Regius. Rauta.
 Legut

Panevėžio miestiečiams (miestelėnams¹) skirtos privilegijos aktas²

*Tūkstantis septyni šimtai devyniasdešimt pirmųjų metų
Rugsėjo mėnesio devintą dieną*

Prieš Upytės pavieto žemės Aktus šiuo metu stovėdamas ponas Brylewskis, Jo Karališkosios Didžiųjų Upytės pavieto Vaznys, Jo Šviesybės Maloningojo Kunigaikščio Poniatovskio Privilegiją Panevėžio Miestui išduotą Aktaams pateikę šiai žodžiai [surašytą] –

Norėdamas mano paveldimą Miestą Panevėžį, lygiai taip, kaip ir kitus Šeduvos grafystės miestus tam tikrų Privilegijų suteikimu pamaloninti³, nustatau: [1] jog jei Panevėžio Gyventojai⁴ iš savo tarpo pateiks man Asmenis, tinkamus Mieste vykdyti Valdžią (pareigas)⁵, išmanančius Teisę (įstatymus) ir [žalingais] įpročiais nepasižyminčius, nedelsdamas, tokiu būdu, kaip įprasta, suteiksiu Miestui Privilegiją išsirinkti savo Valdžią, kuri spręstų visas Mieste kylančias Civilines bylas, ir tarp miestiečių (miestelėnų) sudaromus sandėrius priimtų; [2] o tuo tarpu suteikiu minėtajam Miestui laisvę išsirinkti Vaitą ir du Vyresniuosius, kurie, Vaitas su Vyresniaisiais, mažesnės reikšmės bylas, o būtent: dėl padarytos skriaudos javams ar daržams, dėl netinka-

¹ Lietuvių istoriografijoje savivaldos neturinčių miestelių gyventojai vadinami ne miestiečiais, o miestelėnais. Žr.: Z. Kiaupa, *Diploma renovationis et locationis* – XVIII a. pabaigos raštininkų spastai, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius, 2001, p. 163.

² Dokumentą į lietuvių kalbą išvertė ir komentarus paraše dr. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Dėkojame už bendradarbiavimą ir vertingas pastabas.

³ Pažodžiui būtų „padaryti laimingą“.

⁴ Žodis „Obywatel“ gali būti verčiamas ir žodžiu „piliétis“. Šino atveju, greičiausiai turimi galvoje miesto gyventojai, o ne bajorų luomo atstovai, kurie XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje buvo vadinami piliečiais.

⁵ Žodis „Urzad“ reiškia tarnybą, pareigas. Šiuo atveju turima galvoje vietas vadovybę, todėl verčiama žodžiu „valdžia“.

mū abipusių ginčų spręstų arba [besiginčijančias šalis] sutaikytų; [3] o didesnės svarbos bylas, ir kokius tai dokumentus arba inkvizicijas⁶, kurie galėtų atsirasti, Vaitas su Vyresniaisiais spręsti mano Valdžiai Šeduvoje atsiųsti privalo, užtikrinant kiekvienam, save laikančiam nukentėjusiui, [galimybę kreiptis] apeliacijos į mano Dvarą. [4] Miestiečių (miestelėnų) sudaromi sandoriai ir užrašymai taip pat turi būti patvirtinami tos pačios Šeduvos valdžios.

O kadangi Miestas apsunkinamas atliekamais darbais ir įvairiais patarnavimais Dvarui, todėl iki kol suteikdamas Privilegiją jiems tai aprūpinsiui, nustatau dabar, kad [5] baudžiavos ir jokių prievolių (gvoltų) vykdyti neturės. [6] O kadangi du sargybinius duodavo, tai nuo šiol tik vieną į Kafenhauzą pristatyti turi. Pakartoju, kad palivarkinių daržų ravėjimo ir skalbimo Dvare prievolės nebeturi, [7] o vietoj nuolatinio maisto tiekimo, kurį Miestas privalėdavo vykdyti, tik keturias keliones per metus turės atliskti: tai yra dvi į Kauną ir dvi į Vilnių; [8] nuo plytų ir akmenų vežimo prievoles miestas taip pat išlaisvinamas, [9] o vietoj šešių rastų, kasmet tik tris rastus privalės nuvežti ten, kur Dvaras nurodys, [10] ir akmenis vienos kalkių krosnies iškūrenimui. [11] Činšą pagal Inventorių Viešpaties gimimo išvakarėse (Kūčių dieną) Dvarui kasmet sumokės, nenorėdami egzekucijos bei prarasti šias teises. [12] Linų sėmenų ir pačių linų Dvarui apskritai neprivalo duoti, [13] o taip pat nebus verčiami imti druskos. [14] Propinacija⁷, iš esmės privalanti būti dvaro [prerogatyva], taip ir išlieka, baudžiant [nesilaikančius tvarkos] 100 lenkiškujų auksinų bauda ir konfiskuojant gérimus; [15] Nė vienas miestietis negali turėti nieko prieš Dvaro tvarką. Visus šiuos punk-

⁶ Čia „inkvizicija“ – bylos tyrimo procesas.

⁷ Propinacija – išskirtinė žemės valdų savininko teisė gaminti ir parduoti alkoholi savo valdose.

tus savo Ranka pasirašydamas tvirtinu, ir kad būtų Panevėžio Gubernatoriaus saugomi ir vykdomi pavedu.

Įvyko Panevėžyje, liepos trisdešimt pirmąjį dieną, Tūkstantis septyni šimtai septyniasdešimt devintaisiais metais. *Ant tos privilegijos toks Kunigaikščio parašas prie raudoname lake įspausto herbinio antspausdo – Stanislovas K[kunigaikštis] Poniatovskis.*

Ši privilegija, ją pateikus Aktams, yra į Upytės pavieto žemės knygas įrašyta.

E. V.J. Virvičius, Upytės pavieto žemės teismo regentas⁸

1810 metų rugpjūčio 29 d. išrašq Maloningajam Ponui Juozapui Bortkevičiui išdaviau, Regentas Fontana⁹

⁸ Pateiktas pilnas kanceliarijos tarnautojo pareigų pavadinimas. Teismo aktų regento Virvičiaus vardas nenustatytas.

⁹ Kanceliarijos regento vardas nenustatytas.

Respubliką iš Vakarų Europos grįžtantį Rusijos sosto įpėdinį Pavlą, Šeduvos dvare surengė jam priėmimą ir vaidinimą.⁹

Šeduvos gyventojai jau 1779 m. pradžioje kreipėsi į naujajį savininką, prašydami leisti išrinkti dar nuo 1654 m. veikiančios miesto savivaldybės pareigūnus. Gavus žodinį leidimą, 1779 m. kovo 13 d. šie rinkimai įvyko.¹⁰ Tų metų vasarą kunigaikštis seniūnijos miesteliams suteikė keletą privilegijų. Tai buvo susiję su jau minėtu jo apsilankymu Lietuvoje. 1779 m. birželio 26 d. S. Poniatovskis patvirtino Šeduvos savivaldos privilegiją. Liepos 25 d. buvo pasirašyta Šeduvos savivaldybės ir kunigaikščio S. Poniatovskio sutartis apie abiejų pusiu teises, pareigas ir prievoles¹¹. Liepos 27 d. karaliaus sūnėnas patvirtino miesto teises Klovainiams ir suteikė teisę jiems rinktis vaitą,¹² o liepos 31 d. pasirašė privilegiją Panevėžio miestiečiams. Taigi Panevėžio dokumentas nėra išimtis, o bendro kunigaikščio S. Poniatovskio požiūrio ir laikysenos savo valdų atžvilgiu dalis.

Nežinia, koks likimas ištiko 1779 m. privilegijos originalą, kažin ar jis išlikęs. Tačiau, kad svarbūs dokumentai išliktų nutikus įvairiomis nelaimėms, tuo metu jų tekstas iš originalo buvo įrašomas į teismo knygas. Šis veiksma vadintamas dokumento aktavimu. Aktuojant dokumentą teismo knygoje tame kartu su originaliu dokumento tekstu buvo įrašoma aktavimo data, jų aktavimui pateikęs asmuo, dokumentą įrašiusio raštininko pavardė, galimi ir kiti prierašai. Šio paprasto būdo pagalba išliko daugybė reikšmingų dokumentų – privilegijų, sutarčių ir testamentų. 1791 m. Uptytės pavieto žemės teismo knygoje,

⁹ Stanisław Poniatowski Pamiętniki synowca Stanisława Augusta – Warszawa, 1979 r., s. 63;

¹⁰ Rimša E. Šeduvos miesto herbas XVII-XIX a. // MADA, 1988, t. 1(102) p. 70-87.

¹¹ Rimša E. Šeduvos miesto herbas XVII-XIX a. // MADA, 1988, t. 1(102) p. 70-87.

¹² Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1975, p. 261.

saugomoje Lietuvos valstybės istorijos archyve, yra įrašytas ir mūsų nagrinėjamas dokumentas.¹³

1779 m. Stanislovo Poniatovskio privilegijos vertime, kuris žemiu pateikiamas, Upytės žemės teismo raštininko įrašytos aktavimo formulės pateikiamos kursyvu.¹⁴ Dokumentas pradedamas pavadinimu, toliau eina jo aktavimo Upytės pavieto žemės teismo knygoje data ir Upytės teismo regento Virvičiaus prirašytas sakinys apie privilegiją aktavimui pateikusį asmenį. Šie žemės teismo raštininko įrašai pasprendė spąstus, kurių nepavyko išvengti Juozapui Kozakevičiui ir istorikei Onai Maksimaitienei bei, sekant O. Maksimaitiene – šių ei-lučių autoriu¹⁵. Visi dokumento pradžioje esančią 1791 m. datą palai-kę privilegijos suteikimo data, nors iš tikrujų tai yra privilegijos įrašymo į žemės teismo knygą data. Išiskaičius pirmajį sakinį „... *ponas Bry-lewskis, Jo Karališkosios Didenybės Upytės pavieto Vaznys, Jo Šviesybės Maloningojo Kunigaikščio Poniatovskio Privilegiją Panevėžio Miestui išduotą Ak-tams pateikė...*“ aišku, jog čia kalbama apie privilegijos pateikimą įrašyti į Upytės pavieto žemės teismo aktų knygą. Tikroji dokumento origi-nalo pasirašymo data yra dokumento gale, priešais Virvičiaus prierašą apie kunigaikščio S. Poniatovskio parašą ir raudono lako antspaudą. Šis dylikos metų skirtumas yra svarbus dokumento interpretacijai, nes privilegijos išdavimą nukelia iš laikotarpio, kai vyko miestų sajū-dis dėl savivaldos ir ji buvo laisvai suteikiama, į laiką, kai vyko priešin-

¹³ 1779 m. kunigaikščio S. Poniatovskio privilegija Panevėžio miestui, LVIA, SA B. 15284 L. 352-352 at.

¹⁴ Nuoširdžiai dėkoju Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės skyriaus vedėjai dr. Ramunei Šmigelskytei-Stukienei, geranoriškai išvertusiai dokumentą į lietuvių kalbą ir konsultavusiai dėl jo publikacijos, taip pat profesoriui Zigmantui Kiaupai, komentavusiam privilegijos turinį ir galimas interpretacijas.

¹⁵ Kazakevičius J. Amžiaus kronika, MAB RS F. 112-4, P. 104; Maksimaitienė O. Iš Panevėžio praeities. Vilnius, 1992, p. 26; Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija. Panevėžys, 2003, p. 75; Astramskas A. Panevėžio rotušė // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 184.

gas procesas – po 1776 m. seimo priimtos konstitucijos savivaldos teisės daugumai valstybinių miestų buvo panaikintos.

Pagal savo struktūrą 1779 m. privilegija aiškiai dalijasi į tris dalis. Dėl geresnės orientacijos vertime laužtiniuose skliaustuose įterpti dokumento punktų numeriai. Iš viso dokumente yra šešiolika punktų. Pirmajame yra kunigaikščio pažadas suteikti miestiečiams dar vieną privilegiją, 2-4 punktai skirti miestiečių teisinei padėčiai, o 5-16 punktuose aptariamos miestiečių prievolės dvarui.

Vienas iš įdomiausių dokumente yra pirmasis punktas, kuriame kunigaikštis S. Poniatovskis pažada suteikti privilegiją, pagal kurią miestiečiai galės rinkti savo valdžią. Numatomos konkretios jos funkcijos („kuri spręstų visas Mieste kylančias Civilines bylas, ir tarp miestiečių (miestelėnų) sudaromus sandėrius priimtų“) atitinka to meto savivaldos sampratą ir praktiką.¹⁶ Todėl galima kelti hipotezę, kad atityje kita privilegija buvo numatoma Panevėžiui suteikti savivaldą. Ką nors daugiau apie planuojamą savivaldą iš tokios trumpos ištraukos pasakyti sunku, šiuo metu nežinoma jokių užuominų ar juo labiau įrodyti, kad žadėtoji savivaldos privilegija kunigaikščio S. Poniatovskio iki 1791 metų iš viso buvo suteikta.

Antras-ketvirtas punktai reguliavo esamą teisinę miesto gyventojų padėtį. S. Poniatovskis leido patiemis miestiečiams rinktis aukščiausią miesto pareigūną – vaitą bei du padėjėjus, jų kompetencijai pavestas smulkiai ginčų nagrinėjimas. Stambesnes bylas ir komercinių sandėrių tvirtinimą kunigaikštis paliko savo Šeduvo dvaro pareigūnams.

Didžioji dokumento dalis skirta konkretioms miestiečių prievelėms sureguliuoti. Svarbiausias iš visų punktų yra penktasis, kuriuo

¹⁶ Kiaupa Z. Lietuvos miestų savivalda XIV-XVIII a. // Lietuvos heraldika, D. 1. V., 1998, p. 163-183.

miestiečiai atleidžiami nuo baudžiavos. Kitos prievolės sušvelninamos, visai naikinamos ar paliekamos tokios, kokios buvo. Dvylikasis ir penkioliktasis punktai užtikrina pagrindines kunigaikštio pajamas iš savo valdos: piniginio mokesčio – činčo mokėjimą, taip pat palieka dvarui propinacijos teisę, numatydamas bausmes už jos pažeidimą.

Privilegijos tekstas baigiamas S. Poniatovskio valios patvirtinimu, nurodymu apie dokumento saugojimą ir vykdymą, įrašyta privilegijos išdavimo data – 1779 metų liepos 31 diena.

Pabaigoje teismo regentas aprašo dokumento originale buvusį kunigaikštio parašą bei antspaudą, patvirtinimą apie jo įrašymą į žemės teismo knygą, nurodo savo pavardę ir pareigas.

O jau pačioje dokumento pabaigoje yra 1810 metų tuometinio Upytės pavieto teismo regento prierašas apie šio dokumento išrašo išdavimą ponui Juozui Bortkevičiui.

Kiekvieno dokumento reikšmė priklauso nuo to, kaip sėkmingai jis funkcionavo savo meto visuomenėje. Nors žinių apie privilegijos įgyvendinimą šiuo metu nerasta, bet kai ką leidžia pasakyti pats dokumentas.

Kunigaikštis Stanisławs Poniatovskis jaunystėje.
Illiustracija iš knygos: Marian Brandys Nieznany
książę Poniatowski, Warszawa, 1960 r.

mento tekstas ir Jame esančios trys datos. 1779 m. liepos 31 d. kunigaikštis S. Poniatovskis pažadėjo Panevėžio miestiečiams leisti rinktis savo valdžią, jeigu jie „... pateiks man Asmenis, tinkamus Mieste vykdyti Valdžią (pareigas), išmanančius Teisę (jstatymus) ir [žalingais] įpročiais nepasižyminčius...“ XVIII a. antroje pusėje Naujojo Panevėžio gyventojų skaičius svyravo tarp 600-800. Tai buvo miestelis, kurį Šeduva ir Šiauliai gyventojų skaičiumi lėnkė maždaug dvigubai. Kita vertus, Jame buvo pajorų kolegija, veikė pavieto teismai ir bent periodiškai gyveno jų pareigūnai.¹⁷ Todėl sunku vienareikšmiškai atsakyti, ar tarp gyventojų tikrai nebuvo tų kelių, bent minimaliai teisę išmanančių, padorių vyrų. Kaip minėta, po 1776 m. savivaldos teisės daugumai valstybinių miestų buvo panaikintos ir naujos nebeteikiamos. Bet Panevėžys nuo 1775 m. buvo ne valstybinis, o privatus miestas. Pastarujų padėtis buvo geresnė, dauguma jų savivaldą išsaugojo, nes tai priklausė ne nuo seimo, o nuo miesto savininko sprendimo.¹⁸ Pasinaudodamas savo išskirtine padėtimi valstybėje, kunigaikštis Stanislovas Poniatovskis galėjo įgyvendinti pažadą ir suteikti panevėžiečiams teisę rinkti savo valdžią bei kažkokios formos savivaldą, juo labiau kad tai neprieštaravo jo vykdomai praktikai kitose valdose. Tai, kad panevėžiečiai neparodė iniciatyvos ir neplėtojo atsiradusios savivaldos perspektyvos, verčia svarstyti: kažin ar XVIII a. 8 dešimtmecio pabaigoje egzistavo jų miestietiškoji tapatybė, o, matyt, nebuvo ir ambicingų, plačiau miestiečių interesus suvokiančių lyderių. Pasinaudota praktiškais ir lengvai įgyvendinamais privilegijos punktais – dėl baudžiavos panaikinimo, atleidimo nuo daržų ravėjimo, skalbi-

¹⁷ Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 83-105.

¹⁸ Rimša E. Lietuvos privačių miestų herbai // Lietuvos miestų istorijos šaltiniai. V., 1992, p. 76-168.

mo, plynų ir akmenų vežimo bei kitais, mintis apie savo valdžios rinkimą liko tik dokumente.¹⁹

Naujas Lietuvos miestų savivaldos istorijos etapas prasidėjo 1791 m. balandžio 18 d., kai buvo priimtas Savivaldos, arba laisvųjų miestų, įstatymas, kuris labai palengvino savivaldos suteikimą miestams. Tuomet miestiečiams buvo žadamos įvairios privilegijos bei laisvės: laisvų piliečių statusas, neliečiamybė iki teismo, teisė įsigyti žemės sklypus už miesto ir kitos. Todėl miestai skubėjo teikti įvairiausius dokumentus savivaldai įrodyti ar naujai gauti. Iki įstatymo galiojimo pabaigos 1792 m. gegužės 18 d. jo pagrindu savivaldą gavo 74 miestai, tarp jų 62 pirmą kartą.

1791 m. rugpjūčio 13 d. Kaune įvyko apygardos miestų ir miestelių atstovų suvažiavimas, kuriame dalyvavo panevėžietis Baltramiejus Dambrovskis.²⁰ Aišku, kad ten jis daugiau sužinojo apie prasidėjusį savivaldos teisių teikimą miestams ir informaciją perdavė Panevėžio miestiečių bendruomenei. Tai savo ruožtu turėjo paskatinti mintis apie Panevėžio savivaldą. Aktuali tapo S. Poniatovskio privilegija, nes tik ja buvo galima motyvuoti panevėžiečių savivaldos siekį. Juk „ponas Brylewskis, Jo Karališkosios Didenybės Uptytės pavieto Vaznys“ privilegiją aktuoti Uptytės pavieto žemės teisme pateikė rugsėjo 9 d., praėjus mėnesiui po miestų atstovų suvažiavimo Kaune. Istorijos autoritetai vieningai tvirtina, jog tuomet Panevėžys savivaldą gavo be privilegijos, pasinaudodamas miestų įstatymo punktu, jog pavietų cen-

¹⁹ Žinoma, kad iki 1781 m. Panevėžio žydai buvo perduoti Šeduvo savivaldybės valdžiai, tai gerokai susilpnino miestiečių potencialą, be to, galėjo būti vertinama kaip dalinis savivaldos įgyvendinimas. 1790 m. S. Poniatovskio laiške pijorams užsimenama apie dar kažkokias Panevėžio miestiečiams teises dėl žemės sklypų, bet nežinoma nieko smulkiau – Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 91.

²⁰ Kiaupa Z. Lietuvos miestų savivalda XIV-XVIII a. // Lietuvos heraldika, D. 1. V., 1998, p. 163-183; Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 91-92.

trai, kuriuose renkasi bajorų seimeliai, savivaldą gauna automatiškai.²¹ Bet vis dėlto S. Poniatovskio privilegijos aktavimas tokiu metu rodo, kad buvo peržiūrimi miesto dokumentai, o gal ir planuota teikti prašymą valdovui savivaldos privilegijai gauti. Todėl ir apsidrausta svarbų dokumentą išrašant į žemės teismo knygą. Bet kokiu atveju privilegijos aktavimas leidžia daryti išvadą, jog miestiečių ji jau buvo suvokiama kaip jiems labai svarbus dokumentas.

Paskutinės dokumento eilutės apie privilegijos nuorašo išdavimą „1810 metų rugpjūčio 29 d. išrašą Maloningajam Ponui Juozapui Bortkevičiui išdaviau, Regentas Fontana“ nukelia į miesto istorijos epochą carinės Rusijos sudėtyje. 1800 m. Panevėžyje buvo įsteigta rotušė, bet 1802 m. Vilniaus gubernatorius D. Lanskojus ją savavališkai uždarė. Panevėžiečiai su tuo nesusitaikė ir aktyviai siekė savivaldos atkūrimo. Šią įnirtingą ir permainingą kovą puikiai atskleidė istorikas R. Civinskas.²² Padėtį komplikavo tai, kad prieš savivaldą griežtai pasisakė tuometis miesto savininkas baronas Ferdinandas Frankas. Ginčai ir susirašinėjimai su valdžia užsiėsė dešimtmetį, bet miestiečiai nenusileido. Caro administracija irgi buvo linkusi atkurti miesto savivaldą, o jį patį iš savininko išpirkti ar išmainyti į kitą valdą. Kovos įkarštį labai raiškiai iliustruoja 1806 m. panevėžiečio Juozo Kaminsko raštas Vilniaus gubernatoriui, kuriaame jis visos bendruomenės vardu prašo atkurti rotušę ir skundžiasi, jog savivaldos atkūrimo aktyvistus F. Frankas vadina

²¹ Maksimaitienė O. Iš Panevėžio praeities. Vilnius, 1992, p. 26; Maksimaitienė O. Panevėžio miesto istorija. Panevėžys, 2003, p. 75-76; Ragauskienė R. Naujasis Panevėžys XVIII a. // Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m. Panevėžys, 2003, p. 92; Rimša E. XIX a. pirmojo trečdailio Panevėžio rotušės antspaudai – senosios miesto heraldikos šaltiniai // Iš Panevėžio praeities: savivaldos bruožai. Panevėžys, 2005, p. 8; Rimša E., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai. V., 1999, p. 23; Rimša E. Lietuvos heraldika. V., 1998, p. 83.

²² Civinskas R. Panevėžio statusas XIX a. pradžioje: miestas ar kaimas // Iš Panevėžio praeities: savivaldos bruožai. Panevėžys, 2005, p. 25-35

na valkatomis ir pasitikėjimo nekeliančiais žmonėmis.²³ Dar ir 1811 m. vyko susirašinėjimas šiuo reikalui, rotušė vėl pagaliau pradėjo veikti tik 1812 m.²⁴ Tad išrašo išdavimas 1810 m. rodo, jog S. Poniatovskio privilegija miestiečių vis dar buvo suvokiamą kaip argumentas kovoje už miesto ir miestiečių teises ir naudota siekiant savivaldaus miesto statuso.

1779 m. kunigaikščio Stanislovo Poniatovskio privilegija Panevėžio miestiečiams Lietuvos kontekste nėra išskirtinis dokumentas, panašias turėjo daug valdų, joje numatytos teisės miesto gyventojų padėtį darė tik kiek geresnę už valstiečių. Bet Panevėžio istorijai šis dokumentas svarbus tuo, jog Jame pirmą kartą kalbama apie miesto savivaldos galimybę. Nors savivalda realiai įgyvendinta daugiau kaip po dešimtmečio, bet 1779 m. privilegija XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje miestiečių elito sąmonėje buvo suvokiamą kaip svarbus, laisvo miesto statusą pagrindžiantis dokumentas.

²³ Juozo Kaminsko skundas, MAB RS F. 105, B. 615, L. 8-9.

²⁴ Civinskis R. Panevėžio statusas XIX a. pradžioje: miestas ar kaimas // Iš Panevėžio praeities: savivaldos bruožai. Panevėžys, 2005, p. 25-35.